

Гендерні аспекти освітнього процесу

Пасічник Наталя, Чубчик Денис

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Пасічник Н.О.

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький, Україна

У статті представлено основні результати дослідження гендерної чутливості освітнього простору загальноосвітнього навчального закладу й гендерного аналізу уроків у цьому закладі. Представлено розроблену й апробовану методичку «Гендерного аналізу освітнього простору», що передбачала оцінювання за визначеними питаннями-індикаторами настінного простору в рекреаційних зонах школи та настінної наочності в навчальних приміщеннях. Для гендерного аналізу уроків використовувалася методика М. Сабунаєвої. Основні результати дослідження виявили гендерну сегрегацію, домінування гендерних стереотипів і упереджень в освітньому просторі та в системі комунікації на уроках у закладі освіти.

***Ключові слова:** гендер, гендерна чутливість, освітній процес, освітній простір, гендерна експертиза.*

Gender aspects of the educational process

Natalia Pasichnyk, Denys Chubchuk

Research supervisor: doctor of historical sciences, professor N.O. Pasichnyk

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University

Kropyvnytskyi, Ukraine

The article presents the main results of the study of gender sensitivity of the educational space of the educational institution and the gender analysis of the lessons on this institution. The developed and tested methodology of ‘‘Gender Analysis of an educational space’’ is presented, that involves the assessment of the wall space in the recreational areas of the school and the visual information on the walls in the educational premises. The method of M.Sabunayeva was used for the gender analysis of the lessons. The main results of the study revealed gender segregation, the dominance of the gender stereotypes and prejudices in the educational space and the communication system during classes in the educational institution.

Key words: gender, gender sensitivity, educational process, educational space, gender expertise.

Досягнення гендерної рівності є важливою цінністю сьогодення, оскільки гендерна рівність – це загально визнане громадянське, соціально-економічне, культурне й політико-правове надбання, фундаментальна основа будь-якого демократичного суспільства. Імплементация гендерної складової до освітньої системи відповідає демократичним запитам української спільноти та зумовлює необхідність суттєвої трансформації всіх освітніх рівнів цієї системи. Здатність освітян розуміти значущість школи як соціального інституту, що «гендерує» людей, їхня протидія відтворенню гендерної нерівності в системі загальної середньої освіти може зробити освітні заклади осередками соціальної трансформації та емансипації і прискорити суспільний рух до гендерної рівності. Тому дослідження гендерних аспектів освітнього процесу на рівні загальної середньої освіти є актуальним.

Перші десятиліття ХХІ ст. характеризуються не лише розробкою нормативної бази з питань гендерної рівності, а й появою значної кількості публікацій з гендерної тематики, авторами яких були науковці – представники різноманітних наукових сфер – філософи, психологи, соціологи, педагоги, правознавці (Т. Голованова, М. Голубєва, О. Ковальчук, О. Желіба, О. Ільченко, І. Когут, В. Кравець, Т. Марценюк, Т. Матусевич, О. Плахотнік, О. Харченко та ін.). Проблему втілення гендерної складової у різні ланки освіти досліджували С. Вихор, О. Кікінежді, Т. Марценюк, Л. Харченко, Л. Чернецька, А. Чубатенко, М. Янгер та ін. Проте, практичне втілення гендерної складової в освітній процес закладів загальної середньої освіти здійснюється дуже повільно. Аналіз наукових праць українських учених [2; 5; 8; 10] дозволяє констатувати, що педагогічні працівники залишаються ретрансляторами патріархальних уявлень і статево-рольових стереотипів, відтворюючи їх в своїй професійній діяльності.

Отже, метою статті є представлення основних результатів дослідження гендерної чутливості освітнього простору загальноосвітнього навчального закладу й гендерного аналізу уроків у цьому закладі.

Дослідження гендерних аспектів освітнього процесу передбачало визначення мети, завдань дослідження, розробки інструментарію, планування етапів дослідження, його проведення, опрацювання та аналіз результатів. Визначимо сутність і взаємозв'язок між базовими категоріями. Освітній процес – це система організації навчально-виховної діяльності, спрямованої на розвиток особистості. Основними учасниками освітнього процесу виступають вчителі й учні. Головним елементом освітнього процесу є урок. Для організації навчально-виховної діяльності використовується оформлений освітній простір і різноманітні засоби навчання. Гендерна чутливість – це усвідомлення впливу гендеру на життєдіяльність людини через різні способи взаємодії. Вищезначені підходи щодо гендерних аспектів освітнього процесу на рівні загальноосвітнього навчального закладу зумовили визначення таких завдань:

- 1) дослідити гендерні аспекти освітнього простору школи (визначеного й створюваного);
- 2) провести гендерний аналіз уроків;
- 3) проаналізувати навчально-методичних посібників для вчителів на предмет гендерної чутливості;
- 4) провести анкетування педагогічних працівників навчального закладу та учнів з метою виявлення різноманітних прояві гендерної (не)рівності.

Для проведення дослідження було розроблено інструментарій: розроблено індикатори оцінювання гендерованого освітнього простору; підібрано методика експертного оцінювання уроку; визначено поля для проведення контент-аналізу навчально-методичних посібників для вчителів на предмет гендерної чутливості [3]; підібрано анкету для педагогічних працівників та учнів [10]. Дослідження гендерних аспектів освітнього

процесу було проведене на базі загальноосвітнього навчального закладу м. Кропивницький. У даній статті ми охарактеризуємо реалізацію перших двох вищезазначених завдань.

При дослідженні освітнього простору загальноосвітнього навчального закладу вивчалася територія і приміщення закладу освіти, наочність (стенди, інформаційні дошки, плакати, схеми, твори мистецтва тощо), оскільки вони часто відображають статево-рольовий підхід, гендерну дискримінацію, продукують гендерні стереотипи та навіюють певні рольові моделі поведінки дівчат і хлопців. До утворювального освітнього простору також відноситься і сайт школи, але в межах цього дослідження ми його не аналізували.

Для дослідження освітнього простору закладу освіти нами було розроблено методику «Гендерного аналізу освітнього простору», де передбачалося оцінювання, за визначеними індикаторами, настінного простору в рекреаційних зонах школи та настінна наочність в навчальних приміщеннях. При визначенні питань-індикаторів ми використали напрацювання з дослідження О. Андрусик щодо візуального простору школи [2]. Для оцінювання настінного простору в рекреаційних зонах застосовувалися такі питання-індикатори (у дужках зазначено приклади або тлумачення).

1. Чи простежується домінування в настінному просторі негативних посилів («не роби так», «це погано»)?
2. Чи простежується домінування в настінному просторі позитивних посилів («вибір за тобою», «це принесе тобі користь»)?
3. Чи містять стенди, плакати, інформаційні дошки прояви гендерної дискримінації?(Обмеження у визнанні за ознакою статі).
4. Чи містять стенди, плакати, інформаційні дошки прояви мовного андроцентризму? (Вживаються слова у формах чоловічого роду для позначення групи осіб обох статей).
5. Чи містять стенди, плакати, інформаційні дошки прояви мовного сексизму? (Висловлюються погляди і переконання, які принижують,

вилучають, недооцінюють, висміюють особу за ознакою чоловічої/жіночої статі).

6. Чи містять стенди, плакати, інформаційні дошки фемінітиви? (Використовуються іменники жіночого роду для позначення посад/професій/роду діяльності/зайнятості дівчат/жінок).

7. Чи містять стенди, плакати, інформаційні дошки маскулізми? (Використовуються іменники чоловічого роду на позначення посад/професій/видів діяльності/зайнятості дівчат/жінок).

8. Чи містять стенди, плакати, інформаційні дошки елементи нав'язування стереотипів статево-рольової поведінки? (Висловлюються вимоги до дівчат/хлопців щодо статево-відповідної поведінки, виконання діяльності, вираження емоцій, дотримання стандартів зовнішності).

9. Чи містять стенди, плакати, інформаційні дошки прояви сегрегації/поляризації за статтю? (Використовується зумисне розділення/роз'єднання осіб жіночої і чоловічої статі в освітньому просторі чи при виконанні окремих завдань; чи протиставлялись жінки і чоловіки шляхом приписування їм різних форм соціальної активності, відмінних рис)?

Для оцінювання настінної наочності в навчальних приміщеннях застосовувалися такі питання-індикатори.

1. Чи в однаковому обсязі представлені досягнення учнів та учениць класу? (Фотографії з життя класу з кількісним представленням осіб різної статі).

2. Чи рівноцінно представлені в портретах, цитатах тощо чоловіки й жінки – представники(-ці) різних наукових сфер?

3. Чи представлена у класних кімнатах наочність, де нав'язуються стереотипи статево-рольової поведінки? (Що повинні робити (якими повинні бути) хлопці й дівчата?)

Гендерний аналіз освітнього простору загальноосвітнього навчального закладу за виділеними індикаторами (аналіз здійснювала адміністрація закладу, представники учнівського самоврядування й члени батьківського

комітету) дозволив зробити такі висновки. 1. У освітньому просторі простежується домінування негативних посилів (76%). 2. У 62% стендах, плакатах містяться прояви гендерної дискримінації. 3. Весь настінний простір в рекреаційних зонах андроцентричний, 28% його змісту має прояви мовного сексизму. 4. Фемінітиви, на жаль, не представлені в освітньому просторі навчального закладу; всі стенди, плакати, інформаційні дошки містять маскулізми. 5. 82% настінної наочності рекреацій мають прояви стереотипної статево-рольової поведінки; 64% – з проявами сегрегації/поляризації за статтю. Не набагато кращу ситуацію відображає настінна наочність навчальних приміщень. Фотографії в класах містять більше інформації (3:1) про життєдіяльність хлопців і їхні досягнення (окрім початкової школи, де інформація подана гендерно збалансовано). Дівчата в основному представлені на групових фото у стереотипних «звабливих» позах. Кабінети розподілені на предметним принципом; стіни кабінетів прикрашають портрети чоловіків – представників різних наукових сфер. З 36 портретів/цитат наочності в навчальних приміщеннях була представлена лише Л.Українка. Зрозуміло, що через обмежений доступ до вищої освіти й, відповідно, до наукової сфери до ХХ ст. у жінок було менше можливостей залишити слід в історії та науці, але, на жаль, така візуалізація наочності на рівні підсвідомості закладає стереотип про другорядність жінки в життєдіяльності суспільства, відводячи їй роль «берегині» домашнього вогнища.

Таким чином, освітній простір загальноосвітнього навчального закладу має ознаки гендерної сегрегації; візуально – в ньому домінують гендерні стереотипи, котрі формують певні шаблони поведінки, зовнішнього вигляду й особистісних рис і способів поведінки. Задля усунення цієї проблеми керівництву закладу рекомендовано звернути увагу на розробки гендерночутливої наочності для шкіл та дитячих садків [6], яка була розроблена в результаті Гендерного освітнього експерименту (керівник проєкту О. Марущенко) [5].

Структурним елементом освітнього процесу виступає міжособистісна комунікація вчительства з учнівством у процесі навчання – на уроках та у позаурочний час. У межах нашого дослідження зробимо гендерний аналіз уроку. Гендерний аналіз уроку є недостатньо розробленою темою. Ми використовували теоретичні напрацювання О. Марущенка [8] практичний досвід дослідження цього елементу гендерної складової освітнього процесу напрацьований І. Лупан і Н. Пасічник [10]. Гендерний аналіз уроку вибудовували на основі методики експертного оцінювання фахівчині з психології гендерних відносин М. Сабунаєвої (т.з. «гендерна експертиза уроку») [11]. Ця методика передбачає виявлення гендерних стереотипів на уроках. Експерти були ознайомлені з методикою гендерного аналізу уроку та в цілому володіють гендерними компетентностями. Експерти (шкільний психолог та заступник директора з навчально-виховної роботи), які відвідують урок, заповнюють форму з певними висловлюваннями щодо взаємодії учительки(-ля) та учнівства на уроці (висловлювання і дії; заохочення та покарання). Основне завдання експертів – виявити ставлення вчителя(-ки) до учнів та учениць у процесі навчання та зробити висновок, як здійснюється комунікативна взаємодія: маскулінно, фемінно чи гендерно-нейтрально. Експерти відвідали 10 уроків різних вчителів (-ок) з різних предметів у 6–7 класах. Уроки проводили 1 вчитель фізичної культури та 9 вчительок з математики, інформатики, фізики, української мови і літератури та біології. Стаж роботи педагогічних працівників варіював від 1 до 23 років. Експерти представили заповнену карту відповідних дій вчителя(-ки) на уроці. Вивчення гендерної чутливості уроку проводилося за 17 полями в залежності від відповідних дій вчителя на уроці по відношенню до дітей різної статті: 1) вчитель звертається до дитини, 2) викликає до дошки, 3) викликає відповідати з місця, 4) хвалить словом, 5) сварить (не схвалює) словом, 6) робить зауваження, 7) виражає позитивні емоції та підтримує (посміхається, киває), 8) висловлює негативні емоції (хмуриється, хитає головою), 9) залучає до демонстрації матеріалу, 10) залучає до оформлення

уроку, 11) реагує на підняту руку дитини, 12) не реагує на підняту руку дитини, 13) доторкається до дитини з метою заохочення, 14) доторкається до дитини з метою зауваження, 15) реагує на викрики з місця позитивно, 16) реагує на викрики з місця негативно, 17) аналіз виставлених оцінок. Статистичні дані за результатами спостереження уроку двома експертами обговорювалися та узгоджувалися. Після цього для визначення особливостей гендерної чутливості кожного проведеного уроку для кожної з перелічених вище 17 можливих дій вчителя по відношенню до учнів відповідного класу були визначені індекси питомої гендерної асиметрії [11] за формулою:

$$GA_{sph} = \frac{ratio_f - ratio_m}{ratio_f + ratio_m},$$

де $ratio_f = \frac{number_sph_f}{population_f}$; $ratio_m = \frac{number_sph_m}{population_m}$; причому $number_sph_f$ – кількість дівчат з відповідного класу, на яких були направлені відповідні дії вчителя, $population_f$ – загальна кількість дівчат у класі. Аналогічний зміст позначень для хлопчиків: $number_sph_m$ та $population_m$. Таким чином, GA_{sph} змінюється у межах $[-1; 1]$ та є якісною мірою відношення розподілу характерних ознак у гендерних групах обраного класу. Випадки, коли $GA_{sph} = 0$, будемо називати симетрією між частками хлопців та дівчат, а коли він відмінний від 0 – асиметрією (причому, якщо $GA_{sph} > 0$, то з переважанням частки дівчат, в протилежному випадку – з переважанням частки хлопців). В результаті проведених підрахунків була побудована таблиця індексів питомої гендерної асиметрії (таблиця 2.1.). Зауважимо, що значок «н/д» означає, що відповідна дія вчителем на уроці не використовувалася.

Таблиця 1. Індекси питомої асиметрії гендерної експертизи уроків

Дії вчителя	6Б інф.	7А інф.	6Д матем.	7А геом.	6Б матем.	7А біол.	6А укр.мова	6В укр.літ.	7Б фізика	7В фізвих
1	0,073	-0,200	0,174	0,128	-0,134	0,103	0,404	0,636	-0,566	-0,304
2	н/д	н/д	0,273	0,235	-0,043	1,000	-1,000	0,579	-0,625	н/д
3	0,125	-0,250	0,010	-0,486	0,158	0,297	-0,063	0,304	-0,486	-0,200
4	0,034	-0,163	0,101	-0,368	0,023	1,000	-0,063	н/д	-1,000	0,000

5	0,125	н/д	-1,000	-1,000	н/д	-1,000	-0,545	-0,600	-1,000	-1,000
6	0,125	-0,250	-0,641	-0,583	-1,000	-1,000	-0,821	-0,538	-0,486	-0,135
7	0,125	-0,299	0,200	0,128	-0,043	0,469	-0,121	0,059	0,161	-0,059
8	н/д	н/д	-1,000	-0,625	н/д	-1,000	-0,153	-0,143	-0,316	-0,200
9	0,067	-0,186	-0,190	-1,000	-0,371	-0,040	-0,545	-1,000	-1,000	-0,579
10	0,125	-0,250	1,000	1,000	1,000	1,000	-1,000	н/д	-0,705	1,000
11	0,213	-0,311	-0,067	-0,287	0,158	0,161	-0,153	0,385	0,469	-0,059
12	н/д	н/д	-1,000	1,000	н/д	н/д	-0,259	0,200	0,019	н/д
13	н/д	н/д	1,000	-1,000	н/д	1,000	н/д	-1,000	н/д	-0,714
14	н/д	н/д	-1,000	-1,000	н/д	-1,000	-1,000	-0,455	н/д	-1,000
15	н/д	-0,111	1,000	-1,000	0,294	н/д	-1,000	-0,600	-0,368	0,143
16	-0,077	н/д	-0,548	1,000	н/д	-0,040	1,000	-0,455	-1,000	н/д
17	0,049	-0,250	0,200	-0,368	-0,043	0,574	-0,063	-0,032	-0,182	-0,543

Перші 2 уроки та урок математики в 6-Б класі можна назвати близькими до гендерно чутливих, хоча й спостерігається на уроці з інформатики у 6-Б класі незначно більша увага вчителя до дівчат, на уроці у 7-А класі – така ж незначна увага до хлопців, а на уроці з математики в 6-Б класі розподіл уваги вчителя можна назвати рівномірним. А от урок математики у 6-Д класі важко назвати таким, що проводився з дотриманням норм гендерної чутливості: вчителька сварить, робить зауваження, висловлює негативні емоції, не реагує на підняту руку, негативно реагує на викрики з місця саме по відношенню до хлопців (зауважимо, що в тій же ситуації щодо викриків з місця, але вже з боку дівчат, вчителька реагує позитивно). Проведений урок геометрії у 7-А класі можна було б віднести до гендерно чутливих, якби вчителька однаково реагувала на викрики з місця (позитивно з боку хлопців, негативно – з боку дівчат) та звертала увагу на підняті руки дівчат. У той самий час протягом уроку вчителька сварить лише хлопців в основному за поведінку. Урок біології в 7-А класі очевидно є гендерно нечутливим: позитивні дії вчительки по відношенню до дівчат (саме їх вона викликає до дошки, їх хвалить, лише їх залучає до оформлення уроку та торкається заради

заохочення) є абсолютно полярними негативним діям вчительки по відношенню до хлопців цього класу (сварить, робить зауваження, висловлює негативні емоції, торкається з метою зауваження). Уроки з української мови в 6–А класі та з фізики у 7–Б класі також важко назвати гендерно чутливим через те, що всі основні види роботи вчителька проводить лише з хлопцями цього класу (до дівчат лише звертається та сварить за викрики з місця на першому уроці та реагує на підняття руки на другому уроці). Уроки з української літератури в 6–В класі та з фізичного виховання у 7–В класі можна назвати близькими до гендерно чутливих. На основі виявленої й кількісно обчисленої інформації об'єктивні висновки зробити складно. Вважаємо, що дана методика розрахована на вивчення системи роботи кожного вчителя й потребує систематичного відвідування уроків. Проте, гендерний аналіз нерепрезантативної кількості уроків виявив гендерно нечутливі прояви в комунікації вчительства й учнівства, прояви гендерних упереджень і стереотипів.

Таким чином, дослідження гендерних аспектів освітнього процесу на основі вивчення освітнього простору та гендерного аналізу уроків засвідчив необхідність організації планомірної, системної роботи задля ліквідації проявів гендерної нерівності задля створення освітнього середовища, вільного від прихованих чи відкритих проявів гендерної дискримінації.

Подяки. Стаття підготовлена в рамках проєкту ERASMUS-JMO-2021-HEI-TCH-RSCH «Субнаціональна гендерна рівність: баланс цінностей ЄС та українських реалій», № 101047451. Проєкт фінансується за підтримки Європейської комісії. Ця публікація відображає лише погляди авторів. Єврокомісія не несе відповідальності за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

Список літератури

1. Акбаш К., Пасічник Н., Ріжняк Р. Теоретико-прикладні основи гендерних досліджень: навчальний посібник. Кропивницький: Видавець: Лисенко В.Ф., 2019. 340 с.
2. Андрусик О. Визуальное пространство школы — гендерный капкан. URL: <http://krona.org.ua/zhurnal-ya.html>]

3. Буц К., Поповкіна А. «Hidden Curriculum» та дослідження його основних складових // *Наукові записки молодих учених*. 2021. № 8. URL: <https://phm.cuspu.edu.ua/ojs/index.php/SNYS/article/view/1913/pdf>
4. Вороніна Т. Гендерна чутливість і гендерна культура. URL: <https://osvita.ua/school/method/1009/>
5. Гендерний освітній експеримент. URL: <https://ua.boell.org/uk/2017/09/01/genderniy-osvitniy-eksperiment-shkilna-revolyuciya-vid-giac-krona-i-partneriv>
6. Гендерночутлива наочність для шкіл та дитячих садків. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/osvita/gendernochutliva-naochnist-dlya-shkil-ta-ditsadkiv-134179.html>
7. Дрожжина Т. Гендерна експертиза уроку в загальноосвітньому навчальному закладі – шлях до впровадження гендерних підходів. Гендерна парадигма освітнього простору. 2018. Вип. 2, С. 55–58. URL : <https://doi.org/10.31812/gender.v2i2.2177>
8. Марущенко О. «Прихований навчальний план» сучасної української шкільної освіти як механізм гендерного конструювання. Гендерні дослідження : прикладні аспекти : монографія / В.П. Кравець та ін.; за наук. ред. В. П. Кравця. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. С. 211–221.
9. Марценюк Т. Гендер для всіх. Виклик стереотипам. К. : Видавництво «Основи», 2017. 256 с.
10. Пасічник Н.О., Лупан І.В. Гендерні аспекти «прихованого навчального плану» // *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2022. Випуск 204. С.51–57.
11. Сабунаева М.Л. Гендерная экспертиза урока. *Практикум по гендерной психологии*. Санкт-Петербург, Питер. 2003. С. 60–62